

GEOGRAFIA HISTORYCZNA

Dziedzina pomocnicza historii i geografii, badająca zaszły w przeszłości przeobrażenia powierzchni ziemi w odniesieniu do procesów przyrodniczych i działalności społeczeństw.

Geografię historyczną definiuje się także jako niezależną naukę, rozwijającą wiedzę o przeszłości środowiska geograficznego, zarówno w wymiarze kulturowym, jak i przyrodniczym. Jako nauka pomocnicza historii geografia historyczna więcej uwagi poświęca przeobrażeniom działalności człowieka, podczas gdy jako nauka pomocnicza geografii skupia się na przemianach środowiska. W obu wypadkach łączy geograficzny przedmiot dociekań z metodami wypracowanymi na gruncie nauk historycznych.

Główne zadania geografii historycznej to: badanie krajobrazów naturalnych i kulturowych, mające na celu zdanie sprawy z ich przemian; badanie form ludzkiego osadnictwa, wpływającego na kształt, a tym samym typ krajobrazu osadniczego; analiza społeczno-politycznego aspektu krajobrazu służąca stworzeniu swego rodzaju mapy odzwierciedlającej całokształt stosunków gospodarczych, społecznych i politycznych na danym obszarze. Niektórzy badacze wyróżniają bardziej szczegółową typologię krajobrazu, jakim interesuje się geografia historyczna. Przykładem może być wynikający z tego podział na krajobraz naturalny, kulturalny, historyczno-polityczny, gospodarczy, komunikacyjny i wojskowy.

Szczegółowe zainteresowania geografii historycznej to osadnictwo, proces zasiedlania i gospodarowania terenów, stosunki społeczne na przestrzeni dziejów, krajobraz historyczny, prace dotyczące konkretnych układów urbanistycznych, osiedli, ośrodków świeckich i kościelnych, topografii miast i wsi, kłęski elementarne i żywiołowe, granice i podziały polityczne, administracyjne, kościelne, własnościowe; regiony, podziały terytorialne, szlaki komunikacyjne, toponomastyka i kartografia historyczna. W przypadku koncentracji badań nad krajobrazem społeczno-politycznym, szczególnie nad granicami, mniejszościami czy konfliktami zbrojnymi, mówi się także o geografii politycznej.

Geografia historyczna zajmuje się badaniami o interdyscyplinarnym, a nawet transdyscyplinarnym charakterze, dlatego korzysta z bogactwa nauk przyrodniczych, geografii, gleboznawstwa, klimatologii, hydrologii, botaniki, ekologii, leśnictwa, kartografii historycznej, archeologii i prahistorii, językoznawstwa i onomastyki, etnologii oraz socjologii. Przykładowo: kłęski elementarne i żywiołowe wymagają badań geograficznych, historycznych, geologiczno-sejsmologicznych, astronomicznych i epidemiologicznych. Mimo to, geografia historyczna niejednokrotnie radzi sobie gorzej z rekonstrukcją warunków przyrodniczych, np. rzeźby wybrzeża, układu jezior i sieci wodnej czy klimatu i zalesienia niż z odtwarzaniem krajobrazu kulturowego.

Geografia historyczna korzysta z kilku rodzajów źródeł: (1) źródeł pisanych takich, jak kroniki, hagiografia, żywoty, księgi sądowe, kodeksy, diariusze, pamiętniki, rachunki, wykazy czy monografie o życiu codziennym itd.; (2) źródeł kartograficznych, takich jak mapy fizyczne, tematyczne, historyczne, inwentaryzacyjne, mapy żeglarskie, plany i rysunki dokumentacyjne,

plany miast i wsi, fortyfikacji, kanałów, rzek, parków i ogrodów, atlasy, słowniki; (3) źródeł archeologicznych, przede wszystkim wykopaliskowych jak osady, budowle, urządzenia techniczne, sieci dróg, mostów, porty, kopalnie, cmentarze, szczątki ludzkie, roślinne i zwierzęce, chociaż dzisiaj korzysta się także ze zdjęć lotniczych; (4) źródeł onomastycznych, przede wszystkim dzieł piśmiennictwa (np. kroniki) czy kartografii (np. stare mapy i plany); (5) źródeł ikonograficznych, takich jak malowidła (np. skalne), szkice, rzeźby, obrazy, detale architektoniczne, fotografie i filmy.

Geografia historyczna dużą wagę przywiązuje do sposobu prezentacji danych oraz wizualizacji. Metoda kartograficzna stanowiła dominujący sposób badania już w XIX w. i dotyczyła opracowywania rozproszonych materiałów i syntetyzowania ich oraz grupowania pod postacią map. Dziś coraz częściej sięga się także do bardziej wyszukanych narzędzi, jak systemu informacji geograficznej (*geographic information system*, GIS), który strukturyzuje, łączy, analizuje i obrazuje skomplikowane dane w nowy, szybszy i często łatwiejszy sposób. Wadą metod GIS wykorzystywanych w badaniach historycznych jest kontekst badań geografii historycznej, która często operuje nie tyle danymi ilościowymi, co jakościowymi. Ponadto, źródła są najczęściej niekompletne lub wymagają potwierdzenia, co sprawia, że to skądinąd przydatne narzędzie natrafia na poważne ograniczenia.

Za symboliczny początek geografii historycznej w Polsce uznaje się rok 1951 i wydanie podręcznika Stanisława Arnolda *Geografia historyczna Polski*. Znaczący wpływ na rozwój tej dyscypliny w zakresie badań nad osadnictwem miał kontekst polityczny i przyłączenie nowych terenów do Polski po 1945 r. – Śląska, Pomorza oraz Warmii i Mazur (tzw. Ziem Odzyskanych). Dzieje osadnictwa na tych terenach były niekiedy słabo znane, stąd zaistniała konieczność odnalezienia i zabezpieczenia śladów, co dało asumpt do łączenia historii tych regionów z relikdami piastowskimi i tym samym legitymizowało nowy porządek granic.

Geografia historyczna zwraca także uwagę na wpływ technologii na zachodzące procesy i kulturę materialną. Przykładem są odkrycia geograficzne, podróże oraz znajomość krajów i świata. Badania takie przeprowadzali już Joachim Lelewel czy Franciszek Bujak. Zwrócenie uwagi na osadzenie technologii w konkretnych kontekstach czasoprzestrzennych pozwala lepiej zrozumieć, w jaki sposób materialne środki komunikacji (jak statki czy pociągi), a także urządzenia (jak globusy nieba czy maszyna parowa) wpływały na odkrycia geograficzne, gospodarkę lub morfogenezę miast.

Analiza materialnego dziedzictwa regionów może także powiedzieć wiele o przemianach odbywających się w większej skali czasowej i przestrzennej. Przykładem jest mała populacja Żydów mieszkających w Polsce w relacji do wysokiej liczby obiektów żydowskiej kultury materialnej, stanowiącej niekiedy o charakterze krajobrazu kulturowego. Ich przeobrażanie odbywa się wedle określonego wzoru. Część z nich, szczególnie cmentarze i synagogi, ulega stopniowemu zniszczeniu, podczas gdy inne, jak fabryki czy rezydencje zostają zaadoptowane na potrzeby instytucji użyteczności publicznej, takich jak muzea, biblioteki czy szkoły.

[Ł.P.]

Literatura:

Gregory, Ian, Ell, Paul. *Historical GIS: technologies, methodologies and scholarship*. Cambridge NY: Cambridge University Press, 2007.

Koter, Marek. *Geografia historyczna i polityczna w badaniach Marka Kotera: wybór prac*, red. M. Barwiński. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015.

Kulesza, Mariusz „Uwagi na temat geografii historycznej w Polsce po II wojnie światowej”. W *Geografia historyczna jako determinanta rozwoju nauk humanistycznych*, red. Mariusz Kulesza. Legnica, Łódź: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona, 2009, 7–26.

MacDonald, Fraser, Withers Charles W.J. *Geography, technology and instruments of exploration*. Farnham, Burlington: Ashgate 2015.

Morrissey, John. Nally, David. Strohmayer, Ulf. Whelan, Yvonne. *Key concepts in historical geography*. SAGE: Los Angeles 2014.

Rykała, Anna. Kulesza, Mariusz. „Materialne dziedzictwo Żydów w krajobrazie kulturowym Polski Środkowej”. W *Geografia historyczna jako determinanta rozwoju nauk humanistycznych*, red. M. Kulesza. Legnica, Łódź: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona, 2009, 203–217.

Tyszkiewicz, Jan. *Geografia historyczna: zarys problematyki*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2014.